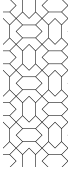

CITATION

ALİEV, Abdulali, Çev. Abdulali ALİEV, "Tengri and Bulgarians-The Perception Of Tengri In Bulgarian People In Ancient Times And Middle Age-", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]*, 6, 6 (2017/2) pp. 157-165

TENGRİ VE BULGARLAR ANTİK VE ORTA ÇAĞ'DA BULGARLAR TOPLUMUNDA TENGRİ ANLAYIŞI

Tengri and Bulgarians -The Perception Of Tengri In Bulgarian People In
Ancient Times And Middle Age-

Aleksander İLİEV

Prof. Dr.

Çev: Abdulali ALİEV

Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
a.aliev@bozok.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-7934-3350>.

Tenri kelimesi eski Türk yazıtlarında ve Kaşgari'nin (Kaşgarlı Mahmud'un 1005-1102) *Divânü Lugâti't-Türk* adlı yapıtında Tenri olarak geçmektedir.² Birbirinden farklı kültürel geleneklerine bağlı olan topluluklardan; Altaylar Tenri, Moğollar Tener, Buryatlar Teneri, Tıvalar Deer, Yakutlar Tanara, Çuvaşlar Turra Bulgarlar Tanra, Çin kaynaklarına göre Eski Hunlar Çenli olarak Tenri ya da Tengri kelimesini kendi fonetik özelliklerine göre ve kelimenin asıl anlamlarını muhafaza ederek ifade etmişlerdir. N. G. Ayupov, Tenri kelimesinin, Ten "Gök" ve Ri "İnsan" olmak üzere iki kökten meydana geldiğini, bu tanımın Proto-Türklere (Ön Türkler) ait olduğunu, Hun dilinde de aynı şekilde ifade edildiğini belirtmektedir. Terim olarak "Tan" eski Türkçede ve Hun dilinde şafak vakti, gündeğümü, her şeyin başlangıcı, ışığın yeryüzünü aydınlatması, bütün canlıların uyanması ve yaşamaya devam etmesi gibi anlamlar içerebilmektedir.³

S. G. Klyaçtorniy, Gök kültü ve Gök Tanrı inancının neredeyse göçebe halinde yaşayan tüm etnik kökenli Orta Asya topluluk-

¹ Yazının orijinal metninde dipnotlar kaynakça kısmında gösterilmiştir, orijinal metne sadık kalmak adına çeviride değişikliğe gidilmemiştir.

² Fuzuli Bayat, "Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lugati't Türk" Eserinde Mitolojik dünya Modeli İle İlgili Bazı Kavramlar", *Journal Of Turkish-Linguistics*, Vol. 1, Nu: 1 September 2007, s. 77.

³ N. G. Ayupov, *Tengriantvo kak otkritoe mirovozenie*, Almatı: KNPU imeni Abaya 2004, s. 24.

KAYNAKÇA

ALİEV, Abdulali, Çev. Abdulali ALİEV, "Tengri ve Bulgarlar Antik Ve Orta Çağ'da Bulgarlar Toplumunda Tengri Anlayışı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 6, 6 (2017/2) ss. 157-165 **Makale Geliş T:** 24/11/2017, **Kabul T:** 20/12/2017.

ları arasında yaygın olduğunu belirtmektedir.⁴ Klyāstornıy, Runik yazıtların analizlerine dayanarak, Tengri'nin Türk devletinin kurulmasına veya yeniden imar ve inşa edilmesine lütufta bulunduğunu veya "emrettiğini" söylemektedir. Tengricilik ve "Tengrism" in politik anlayışının Hun, Türk ve Moğol devletlerinin oluşmasında güçlü bir etkiye sahip olduğu düşünülmektedir.⁵ N. V. Abayev, Baykal ve Angara bölgesinde göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan ve Moğolca konuşan kabilelerin Sibiryā İskitleri ve Ari toplumlar ile Batı Avrasya toplumları arasında etno-kültürel ve dini tecrübe bağlamında sıkı temasları olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Kuzey Moğol kabileleri olan Buryat Bulagatların, Hun-Bulgarlar ile etnik ve dini ilişkiler içerisinde olduğu kadar, Macarlarla da bir birlik oldukları düşünülmektedir (M.S. IV. yüzyılda Batı Hunları ile birlikte Avrupa'ya yerleştiklerine inanılmaktadır.). Bu ifadelerden Tengricilik fikrini ilk olarak Avrupa kıtasına taşıyan Bulgarlar ile Macarlar arasında etnik, kültürel ve tarihi bağların da olduğu anlaşılmaktadır. A. İliev, bir Hint-Avrupai toplumu olarak Bulgarların tarihini M.Ö. I. yüzyılda betimlendiğini ve ayrıca Bulgarların anavatanının ise Orta Asya bölgesinde, Tanrı ve Hindukuş Dağları'nın birleştiği noktada yer aldığını iddia eder. İliev'in sözünü ettiği coğrafi bölge, Hint kaynaklarında Balkhara olarak zikredilirken, Yunan kaynaklarında ise Bactria olarak geçmektedir. İliev ayrıca tarihin erken dönemlerinde, Eski Bulgarların (Proto-Bulgarlar), Çinliler, Medler, Sümerler, Proto-Türkler ve aynı coğrafyayı paylaşan diğer toplumlar ile kültürel ve ticari ilişkiler içine girdiklerine de işaret etmektedir. M.Ö. VII. yüzyıla gelindiğinde Doğu Avrupa'da Han Kubrat tarafından Tengri anlayışına dayanan devletin kurulduğunu aktarmaktadır. Batılı tarihçilerin önemli bir kısmı Hunların yanı sıra Bulgarların Avrupa kıtasına M.S. IV. yüzyılda geldiğini iddia ederken, Batı Avrasya bölgesinden Avrupa kıtasına Tengriciliğin ve Mitraizmin Bulgarlarla birlikte yayılmaya başladığını ve ayrıca dünyada ilk kez ay yılı hesabına

⁴ S. G. Klyāstornıy, *Drevnetyurkskie plemenne soyuzı i gosudarstva Velikoy Stepi*, Sankt-Peterburgskiy Filial İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk, 1994, s. 18.

⁵ S. G. Klyāstornıy, D. G., *Savinov Stepnye İmperii Yevroazii –SPB*, Fran 1994, s. 8-91.

dayanan Sümer takvimini Avrupa'ya taşıyanların da yine Bulgarlar olduğunu ifade etmektedir.⁶

Ana metin

09-10 Ekim 2013 tarihleri arasında Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'da düzenlenen "Tarihsel Kökeni ve Günümüz Bağlamında Avrasya Halklarının Mirası Olarak Tengiricik" konulu IV. Uluslararası Bilimsel Konferansından derlenmiştir.

Yaklaşık 250 yıl önce Bulgar kökenli papaz Paisiy Hilendarski, manastır raflarında yer alan tarihi kaynaklardan yola çıkarak *İstoriya Slavyanobolgarskaya (Slav Bulgarların Tarihi)* adlı eseri kaleme almıştır. Bu çalışma, Bulgar etniğinin "yeniden doğuşu" olarak nitelendirilir. Gerçek anlamda Bulgarların tarihini ve etnik yapısını ortaya koymak adına Çek, Macaristan, Alman, Avusturya, Rus, Fransız kökenli bilim insanları, henüz oluşmakta olan Bulgar tarih yazıcılığının (tarihçiliğinin) tarihi verilerini gün yüzüne çıkartmak adına birçok çalışma kaleme almışlardır. Bu çalışmaların bir kısmı varsayımlar üzerine bina edilmişken, diğer bir kısmı da tarihi kanıtlar niteliği taşıyor olmasına rağmen, eleştirmenlerden ve tarih bilimciler tarafından ciddi anlamda kritiğe tabi tutulmuştur. Orta Çağ dönemine ait yazılı metinlerde ve tarihi bulgularda (anıtlarda, kalıntılarda) Eski ve Orta Çağ Bulgarların dini hayatında sözü edilen *Tangra* hususunda (*Gök Tanrısı*) bilim adamları, başka kaynaklar üzerinde de araştırmaya koyulmuşlardır. Bu araştırmalar sonucunda Omrutag Han'ın *Tangra* hakkında ele almış olduğu yazılı metinlerde, Eski Çağ Bulgar dini hayatında yer alan (M.Ö. 705) Han Asparuh'un (Esperik) Tuna Hanlığının kurulmasından (Tuna Bulgar Hanlığı 679) çeyrek asır sonra ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Bulgar bilim adamları "*Bozkuş Tanrısı*" hakkında başvurdukları kaynaklarda doğrudan bunu destekleyecek herhangi bir kanıt elde etmiş değillerdir. Yine de, bunu kanıtlayacak kesin kanıtlar olmamasına rağmen, bazı Türk, Pers, Alman ve Hollanda kökenli tarihçiler se-

⁶ A. L. İliev, "Tangra i bolgary Tengrianstvo i epicheskoe nasledie narodov Evrazii: istoki i sovremennost", Ekim 9-10, 2013, Ulaanbaatar 2013.

yahatnamelere ve tarihi değer taşıyan kaynaklara dayanarak, dolaylı da olsa bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Bulgar Tarihi Araştırma Merkezi kuruluşunun ilk 50-60 yıllarında, “Tengri”nin anlamını bazen arkeolojik kazılarda, bazen Germen alfabesiyle ele alınmış metinlerde, bazen de Bizans dönemine ait kronolojilerde bulmaya çalışmışlardır. Araştırmacılar elde ettikleri tarihi bulgularda, Bulgarların Tangra’yı kutsal bir varlık olarak kabul etmesi, Bulgarların Hun, Moğol ve Türklerle akraba bir toplumu olduğu gerçeğine işaret etmektedir.

Bununla birlikte, bir kısım bilim adamları, tarihi bulgu niteliği taşıyan (yazılı kaynaklar, mezar taşları) tarihi kaynaklarda Bulgarların Avrupa menşeli bir toplum olduğunu kanıtlayacak herhangi bir bulguya rastlamadıklarını ifade ederken, diğer bir kısmı da batını (ezoterik) yönlerine vurgu yaparak, Bulgar toplumunun Tangra’sının, insanlık tarihinin ilk tanrısı olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Ayrıca Tangra’nın Sümer ve Eski Mısır Tanrılarıyla, Tibet ve Korelilerin Gök kültleriyle benzerlik taşıdığını da ifade etmektedirler. Neticede, Bulgar kökenli ezoterik tarihçiler, “Ussuri’de Misuri’ye kadar yalnız Kutrigurlar” şeklinde tezyif ederek, Tangra fikir savunuculara karşı çıkararak eleştirmişlerdir. Günümüzde Bulgar bilim adamları, antik Bulgarların tanrıları panteonundaki Tengri’nin yerini/konumunu ortaya koyma hususunda bu iki girişimi dikkate almamaktadır. Ancak meseleye bir başka açıdan yaklaşacak olursak, uzman kişilerin ortaya koydukları iddialarında haklı olduğu görülmektedir.

Birincisi: Bulgarların uzun asırlar boyunca Hunlarla ve Türklerle beraber yaşadıkları ve bazen de karşı karşıya geldikleri bilinen bir gerçektir. Ayrıca Bulgar toplumunun düalistik bir dünya görüşüne sahip bir toplum olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla Bulgarların Tangra’yı kendilerine Tanrı olarak kabul etme olasılığı oldukça yüksektir. İkincisi: Araştırmacılar Eski Sümer tanrısı Dingir ile Bulgarların Tangra’sının tek bir varlık olduğu kanaatine sahiptirler. Ancak burada önemli bir noktaya temas etmekte fayda vardır. Bulgarlardaki Tangra ile Eski Sümerlerdeki Dingira’nın bir etnik grubun sahip olduğu dilden diğer bir dile geçtiği sırada o dile uygun telaffuz edilmesi olasıdır. Eski Sümerlerdeki Dinigir on dört farklı şekilde telaffuz edilmiştir: Dingri, Dingra, Dengara, Denger, Dhingra, Dankar, Tingri, Tangra, Tangara, Teng-

ri, Tenger, Tanrı, Theurang, Tengiras Oçirtay. Bu açıdan baktığımızda Bulgarların Tangra'yı kutsal varlık olarak kabul etmelerinin şüphe götürmediği anlaşılmaktadır. Bunun dışında Bulgar kökenli arkeolog, dil bilimci, tarihçi ve halk bilimci araştırmacılar, Türk toplumu ile ortak kutsiyet atfedilen 18 nesne tespit etmişlerdir. Bunlar, binlerce kez tekrarlanmakta ve önemli bir kısmı da geleneksel halk inançları şeklinde varlıklarını günümüze değin korumaktadır. Resmi kaynaklardan elde edilen bulgulara dayanarak, Madar atlısı olarak tasvir edilen Gök Tanrı-Tangru'ya sıralamanın başında yer verecek olursak, Bulgarlar Tanrılar panteonunun hiyerarşik yapısını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Tangra
2. Güneş (bazen bir atlı şeklinde tasvir edilmiştir)
3. Ay (bazen bir köpek şeklinde tasvir edilmiştir)
4. Yıldızlar
5. Ateş
6. Su
7. Toprak
8. Hava
9. Kutsal dağ
10. Kutsal taş
11. Kartal başlı Grifon
12. İnsan başlı at
13. Kartal
14. At
15. Köpek
16. Aslan
17. Yılan
18. Altın ve gümüş gibi değerli madenlerden imal edilen heykelcikler.

Bir atasözünde, "Gökyüzünden daha geniş bir şey bulmak imkânsızdır." denilmektedir. Bu ifadeden Bulgarların Tanrılar panteonu hiyerarşik yapısı daha iyi anlaşılmaktadır.

528 yılında Bulgar ordu komutanı Grod Konstantiniye'de din olarak Hristiyanlığı kabul etmiş ve onun vaftiz babası da İmparator I. Justinianus olmuştur. Daha sonra, VII. yüzyılın başlarında Bulgar Hanı olan Kubrat'ın da (Bulgar hanların orijinal unvanı "Kanasübigi" ve-

ya “Kan”) aynı şekilde vaftiz olduğu bilinmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde, Tuna Bulgar Devleti'nin kurucusu Asparuh'un mezarında haç motifli monogram bulunduğu kaydedilmektedir. Bazı tarihçiler, kendisine “Sezar” unvanı verilmeden önce 705 yılında Han Tervel'in de aynı şekilde vaftiz olduğunu ifade etmektedirler.

Omurtag'ın büyük oğlu Enravota, Bulgar toplumu arasında bilinen ilk Hristiyan azizidir. Bulgar toplumunun Vaftzi-Prens Mihail lakabıyla bilinen Han Boris'in de bir tercihi vardı; o, Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmekle birlikte Bulgarlara ait 36 tören ve ritüeli de muhafaza etmiştir. Bunlardan bir kısmını günümüz Bulgaristan bilim adamları “Gök Tanrı” Tangra ile irtibatlandırmaktadırlar. Bu inançlar Bulgarlar arasında canlılığını korumuştur. Orta Asya Tangrizmi ile ilişkilendirilen bazı gelenekleri, adet ve ritüelleri buna örnek teşkil edecektir.

1. Kuşii: Bahar mevsiminde at binicileri tarafından yapılan yarışmalar. (Benzerleri Yakut ve Moğol toplumlarında Buzkaşı olarak bilinir).
2. Savaşta ve barışta kırmızın içilmesi.
3. Bilge kişilerinin atlarla birlikte gömülmesi.
4. Barış zamanında savaş atlarıyla yarışma düzenleyenlerin idam edilmesi.
5. Başına taktıkları başlığın *Yurt* şeklinde olması.
6. Çocukluğunda başının deforme olması (Bulgar aristokrat sınıfına ait olduğu kabul edilir).
7. Başında bir perçem bırakılarak, tıraş edilmesi.
8. Delikli taşların dini ritüellerde kullanılması ve Tangra'ya sunulması.
9. Muska vb. şeylerin taşınması.
10. Herhangi bir muharebeden önce at ve köpekler üzerinden kehanette bulunmaları.
11. Savaş bayrağının hazırlanması, sancağın tepesine takılan *atkuyruğu*, kıldan yapılan flama şeklinde olması.
12. Metal işlemeli, deriden yapılmış sadağın sağ tarafta, yayın sol tarafta taşınması.
13. Din adamlarının uzun ve koni şeklindeki başlığı (kalansuv) uzun etekli süslü (salbekli) giysileri giymeleri.

14. Savaşta öldürülen düşman liderinin kafatası ile içki içilmesi (Kafatası genelde altın veya gümüş kaplamalı olur).

15. Barış imzalandıktan sonra tarafların üç defa atın dizginlerine dokunarak yemini teyit etmeleri.

16. İbadetten önce yıkanmaları.

17. At ve köpeğin önünde dua etmeleri.

18. Runik işaretleri ve tamgalardan yola çıkarak, kehanette bulunmaları.

Biz burada düşüncelerimizi özetlemeden önce Bulgar araştırmacıların bakış açısıyla “Gök Tanrı’nın” özünü ve Bulgar toplumunun dini hayatında *Tengrizm*’in yerini anlamaya çalışalım. Halk inanışları *Gökteki Efendi*’den söz etmektedir. O, at üzerinde, bir elinde, mızrağın tepesine takılmış *atkuyruğu* kıldan yapılmış sancağı ile birlikte tasvir edilir. Bazı halk efsanelerinde Göklerin Efendisi, Kral Tanrı aynı zamanda savaşçı olarak da tasavvur edilir. Bulgar’ın efsanevi Tanrı’sının, Asya kökenli dillerden türediği anlaşılan iki isimle zikredilmesi hususu dikkatimizi çekmektedir. Bunlar, Hintlilerin Dinkar (Dankar) ve Tibetlilerin Theurang’ıdır. Hinduların Dinkar’ı, Güneş Tanrısı Surya ile birleşmiştir. Dinkar’a yapılan ibadete shashtanga denir. (Ashtanga: sekiz kol, basamak). Yoga Patanjali’nin kaleme aldığı yoga, sutralarda geçen sekiz aşamalı bir sistemin adıdır. İbadet şekil olarak shashtanga, alın, göğüs, eller, dizler, ayak parmakları, vücudun sekiz noktasının yere temas etmesi suretiyle yerine getirilir. Bizans ve Orta Çağ Latin yazarlar, bir ibadet şekli olan shashtanganın Bulgarlar toplumu arasında tecrübe edildiğini ifade etmektedirler. Tibet halkının kyangcha olarak adlandırdıkları ibadet, esasında shashtanga’nın basitleştirilmiş bir biçimidir. Bu hem doğrusal hem de döngüsel olarak yapılabilmektedir. Kutsal yapıtların etrafında (kutsal dağ, göl, manastır, stupa veya başrahiplerin mezarları) hacılar tarafından Yüce Tanrı olarak kabul ettikleri Theurang veya Dankar adına yerine getirirler. Ele alınan kaynaklarda, tarihi seyri içerisinde Bulgarların tek bir Tanrı’ya tazim ettiğinin görülmediği ve bunun aksine, “Tanrılarımız bunu emretmektedir.”, “Tanrılarımızı aşığalamayın.”, “Tanrılarımızın bilgeliği” vb. ifadelerin kullanılması düşüncelerimizi destekler mahiyettedir. Ancak aynı araştırmacıların diğer çalışmalarında, Bulgarların “Ben Tek Tanrı’ya yemin

ederim.”, “Tanrı görüyor.”, “Tanrı’nın izniyle.” gibi ifadelerini kullanmış olduklarının altını çizilmektedir. Her ne olursa olsun, Eski Bulgar toplumunun dini tasavvurları ve dünyayı algılama biçimleri, inançları görmemezlikten gelinemez. Tuna Bulgarları arasında “Tengrizmin” bir din veya dinsel tasavvur olarak kabul edilmesi, İdil, Kafkas ve Orta Asya Bulgarları arasında yapılacak saha araştırmaları ile kesinlik kazacaktır. Orta Asya toplumlarında Gök Tanrı tasavvuru ve Tengrizm ile Bulgar’ın dinsel tasavvurları hakkında karşılaştırmalı inceleme yapıldığı takdirde, bilim adamları ve araştırmacılar, Bulgarların dini hayatında Tangrı’nın yerini, konumunu daha iyi anlama imkânı verecektir.

KAYNAKLAR

- Abat Dyuba. *“Bit, obiçai i obredi na İnduste”*, v 3 toma Sofiya 1995.
- Aleksandrov D. *Boyni İzkustva i voenno del ona drevnite Bolgari*, Sofiya 1999.
- Aleksiev Hofrat A. *İzgubenite Kodove na Drevnite Bolgarii*, Sofiya 2002.
- Angelov D. *Dobrazuvanie na Blagarskata drjavnost*, Sofiya 1971.
- Arnaudov M. *Studii vrhu bolgarskite obredi i leğendi C. I ve II*, Sofiya 1971.
- Arhiv na avtora Antropologiçeski analizi, audioarhiv, belejki, videoarhiv ekspeditsi-onni dnevnici, kari, pisma, polevi materialı zapiski, fotoarhiv*, Sofiya 1971.
- Başı M. *Skazamniye deşeryata na hana*, Sofiya 1971.
- Bongrad Levin, G. M. İlin G.F. *İndiya v revnosti*, Moskva 1985.
- Vaklinov St., *Formiranie na Starobolgarskata Kultura*, Sofiya, 1997.
- Venedikov İ, *Zlatniyat Ctojer na Probolgarite*, Sofiya 1997.
- Gumilev L. N., *İstoriya naroda Hunnu. kniga 1 i 2*, Moskva 2002.
- Gumilev L.N., *Ritmi Evroazii*, Moskva 1993.
- Gumilev L. N., *Drevnie Turki*, Sankt-Peterburg, Moskva 2002.
- Zlatarski V., *İstoriya na blarskata derjava prez srednite vekove IV toma* Sofiya 1970–1974.
- İliyev A., *Bolgarsite i poluostrov Hidustan*, Sofiya 2006.
- Kollektiv, *Arabski izvori za bolgarite*, Sofiya 2000.
- Kollektiv, *Blagarsko narodno tvorcestvo v 12 tome*, Sofiya 1962– 1970.
- Kollektiv, *Gorod Bolgar*, Moskva 1988.
- Kollektiv, *Drevnie Obırayadı verovaniya i kultura narodov Sredney Azii*, Moskva 1986.
- Kollektiv, *Kalendarni Praznitsi i obiçai na bolgarite Entsiklopedia*, Sofiya 1998.

- Kollektiv, *Podbrani izvori za bolgarskata istoriya*, Sofiya 2002.
- Kollektiv, *Traditsionnoe mirovozreniye Turkov Yujnoy Sibirii*, Novosibirsk 1988.
- Liçkovska K., Şajinska K. *Mitologiya i Mesopotamiya*, Sofiya 1984.
- Nikov N., *Praznitsite na bolgarite s leğendi i predaniya*, Sofiya 2003.
- Ovçarov D., *Bolgarski srednevekovni risunki grafiti*, Sofiya 1982.
- Ovçarov D. *Prebolgarskata religiya. Proizxod i suşnost*, Sofiya 1997.
- Rerih N. Altay İ., *Himalai. Putevoy dnevnik*, Riga 1992.
- Roborovskiy V.İ., *Puteşestvie v vostoçnyy Tyan-Şan i Nyan Şan*, Moskva 1949.
- Stoynev A., *Svetogledt na prebolgarite*, Sofiya 1986.
- Stoyanov S., *Yanakiyev M. Starobolgarski ezik*, Sofiya 1986.
- Sislov D., *Piyatat na bolgariya*, Sofiya 2000.
- “*Taynata İstoriya na mongolite*”, Sofiya 1991.
- Feher G. *Oblekloto i orujieto na starata bolgaraska voyska. Voemoto del ona prebolgarite*, Sofiya 2000.
- Tsıbıkov G., *İzbranme trudi v II Tomah*, Novosibirsk 1991.
- Dobrev P., *Bolgarskite ognişa na tsvilizatsiya na kartata na Evroaziya*, Sofiya 1992.
- Dobrev P., *Prebolgarite proizxod ezik, kultura*, Sofiya 1991.
- Dobrev P., *Svet na prabolgarite*, Sofiya 1994.
- Dokladi Simpozium- Slavyani i prabolgari*, Sofiya 1982.
- Minaev O., *Madarskiyat konik*, Sofiya 1990.
- Bakalov G, Vladimirov G., *The Bulgarians*, Sofia 2004.
- Co-autors *Himalayan mysteries*, New Delhi-Singapore 2001.
- Donchev S., *The Madara Horseman*, Balkan media. Spring 1991.
- Grosset R., *L'Empire des steppes*, Paris 1960.
- Rene de Nebesky-Wojkowitz, *Tibetan religous dances*, New-Delhi 1997.
- Vyasa, *The Mhabharata, vol I-XXII*, Poona 1927- 1966.
- Victor, *Chain tibet Handbook a pilgrimage quide*, Chikago 1994.